

Den, som ikke skærtorsdag spiste ni slags kål (sml. s. 245), fik det år uheld med køkkenhaven (16).

Hvis brudgommen »lader sin kæreste [for]-blive mø den første nat«, bliver hun dygtig til at koge kål; kommer man juleaften til at lægge brød på saltmadfadet, æder svinene ens kål inden påske (Fyn 1734; 17).

Sybille spæede, at når al jord er udstykket til kålhaver, lakker det mod verdens undergang (Fyn; 18).

Hænger kålen med bladene, bliver det regnvejr, vender den bladene, kommer blæst (Sønderjylland; 19).

LITTERATUR: (1) 488i 6,2,258; 228g 31996 (Randerseggen); 783b (Viborgeggen o.1870); 488f 4,59 (Kalris); 854 3,1935,94f (Kølkær); (2) 885 20,1944, 212; (3) 830 9,1888,235; 466b 44; (4) 77 214; (5) 689 1,213f; (6) 973 3,1820,140; 488 4,1880,390; 955 1926,89; 944b 195; 877 1,1933,155; 644 191; 760 535; 107 1960 (ØFyn); (7) 488g 3,174; 161 1906/23: 3246; (8) 243 1,1955-59,24; 161 1906/23: 2482; (9) 378 38,1946,52f; (10) 488q 105f; (11) 342 1936,104f jf. 161 1906/23: 2482; (12) 488 6,286; 488g 3,174; (13) 377 9,1927,100; 830 9,1888,234f; 161 1906/23: 3246; (14) 488c 59; 466 166 (ØFyn); (15) 488g 1,nr. 1657 (Samsø) og 3,174; (16) 488f 4,155; (17) 74 43,51 sml. 488g 3,96 og 4,104; (18) 488j 2,344; (19) 830 7,1887,142; 488g 1,55.

EVENTYR, SAGN, GÅDER, BØRNELEGE, TALEMÅDER OG ORDSPROG

I eventyr fortælles om kæmpekål med blade så store, at ti personer kan søge ly for regn under et af dem, eller man kan i regnvejr drukne under dem (1).

De mørke pletter på fuldmånen er *kålmanden*; han stjal kål i naboens have, men benægtede det: har jeg stjålet, så vil jeg ønske jeg sad på månen! – i det samme fløj han derop, kålhovedet står han med i den ene hånd (Vendsyssel; 2). Manden stjal kål juleaften, som advarsel for andre tyve blev han sat op på månen og ses nu med et stort bundt under venstre arm, i højre holder han en kål, han lige fik rykket op, men ikke nåede at lægge til bundtet (VJylland; 3); han var verdens første tyv og svor for Vorherre: det er mine egne kål, passer det ikke, vil jeg sidde på månen til evig tid! Straks fo'r han derop og står nu med en spand i den ene hånd og et bundt kål i den anden (4); han sagde spottende, at Gud jo også stjal kål i paradiset have (NJylland; 5), man kan se ham deroppe

med et bundt kål på ryggen (H.C. Andersen, O.T. 1836; 6). »Kålmanden« opfylder et ønske, man beder ham om (Slagelseegnen; 7). »Hos kålmanden i månen« udtrykker noget fjernt og uvirkeligt (1700-t; 8).

Hvad heder hed kål? (ilden) (9); hvad er det, som har hjerter i hovedet? (Sønderjylland; 10), – som har hjerte, men ingen ånde? (11), hvad er det, som står, men ikke går, flagrer men ikke flyver, har hjerte men ikke liv [= krop]? (Vendsyssel; 12). Hvad er det, som står ude dag og nat og ryster sine pjalter? (grønkål) (13), – der står på ét ben ved bondens dige, i kongens have, etc. og ryster alle sine pjalter (VJylland; 14); hvad kan *vakke*, men ikke snakke, stå og ikke gå, har hjerte men ingen sjæl? (15). (Hvidkål:) klud på klud står på ét ben (15), lap på lap og dog ingen sting (13), lap på lap og lap igen og ingen sting (Bornholm; 16), – og alligevel ikke så mange lapper, at jeg kan lappe mine gamle bukser (Bornholm; 17), skønt lap på lap kan det ikke engang lappe et par gamle bukser (18), lap på lap, lap uden på lap, ingen skrædder kan sy sådan en lap (18), – lap inden på lap og ingen skrædder kan lappe det sammen (Fyn; 19).

Børn *hakker kål*, når de løber således på skøjter, at de glider på det ene ben og sætter fra med det andet (Bornholm; 20). Legen »plante kål«: børnene står med hinandens hænder i en kreds, et barn går uden for og giver hver et skub: jeg

Haren i kålen. Tegning af Lorenz Frølich til H. C. Andersens eventyr »Hurtigløberne«.

planter mine kål og sætter dem godt fast! Når alle er »plantet«, siges: nu kan ingen rykke dem op – i det samme slippes alle hænder og man løber mod et mål, råbende: nu er kålen væk, den der kommer sidst skal være planter (næste gang) (NVJylland; 21). – Kålen nævnes i adskillige børnerim, f.eks.: springer I højt, springer I lavt, I drengene i kongens kålgård (22).

Jyderne har kaldt fynboerne kålhoveder i Fyns have (23). Hvidkålshoved er slang for menneskes hoved, rødkålshoved = stort rødt hoved, kålhoved = fæ, dumrian; bokser har (misdannede) blomkålsøren; den københavnske sporvognsline 2 blev kaldt kålruten ☉: betjente »gartnerlandet« Amager; blandt typografer er *surkål* at tage på forskud, *sødkål* penge man har til gode for gjort arbejde (24).

Løjer og langkål, jf. s. 244, gøre kål på noget (o. 1700ff) = få bugt med, bringe ud af verden, behandle efter behag, ødelægge; hakke kål (o. 1700ff) om noget, der sker stødvis, kejtet, åreslag ude af takt; koge en kål op (1700-t) = gentage uden nødvendighed, så det virker trætende, også: opvarmet kål; plante kål = man har trukket sig tilbage til privatlivet, sml. nedenfor; give varm kål = gnide med hænderne om begge øren, så vedkommende bliver fortumlet; så er kålen lige fin = det er mig ligegyldigt (Vendsyssel) (25).

Man skal blæde (plukke bladene af) kålen og ikke rykke den op med roden; pluk således af kålstokken, at den kan gro igen (Peder Laale 1506) = ikke tage mere, end at noget er tilovers til anden gang; tænk ej ringere om kålen, fordi den vokser silde op (Laale 1506), man skal ikke tro kålen des værre, fordi svin æder den (Peder Syv 1682); den, som har meget smør, kaster noget i kålen (Laale, Syv); sådan er konen, som kål hun gør = tilbereder (Laale), det er en dårlig kone, der laster sin egne kål (Laale), den er flæsk værd, som vel æder af kålen (Syv); kål og knur er ond aftenkost (Peder Syv; 1741); den, som vil have god kål, må koste (betale for) den; man må ikke regne med, hvad en god kål koster (Syv); man spytter ofte i kålen og æder den selv (Syv), søbe den kål, man selv har spyttet i (o. lign.) = tage konsekvenserne af ubesindig handling (1700ff); den, der ikke kan få flæsk, må nøjes med kål (Syv 1688), den, som spiser kål, må have flæsk til (Jylland); ingen anden mad end kål! da hænger jeg min ske op (1600-t), får vi ingen anden mad end kål, så

kan vi snart få skeer nok = om det, man ikke holder af; han sidder hjemme og æder sin kål alene = om eneboer (o. 1700); det gør ikke kålen fed (o. 1700ff) om det storpralende, unyttige; han er ej mere at lide på end et kålblad (o. 1750); de søber ikke godt kål sammen = enes ikke godt (1800-t), ægtefolk kender ikke hinanden, før de har ædt syv kålgårdes kål med hinanden ☉: været gift syv år; han er ikke god at søbe kål med; han ser på kålen og mener flæsket (1800-t) = skjule sin interesse, idet man tilsyneladende er optaget af noget andet, men også brugt om skeløjet person (VJylland); den narrede skæver efter kålen, mens andre snupper flæsket; den, som har nok af smørret, kommer noget i sin kål ☉: den rige lever i overflod (1800-t); vi lever af Guds nåde og kåls blade (1845; Vendsyssel) = spiser nådsensbrød. Vær ikke så hidsig på kålen, du kan let brænde dig på den (Thy), vi blæser på (eller ad) den varme kål = regne en ting for intet; det tager sig ud som fluer i kål = noget forvirrende; man løber ikke i syv kålgårde på én gang ☉: om den langsomme (VJylland); det er ikke godt at kende sin kål i andens potte (Jylland); der faldt en slem kålstok i din gryde = mistede en god hjælp eller indtægt (Agger); når sult kommer til mit, går kålen ned foruden fit = fedt (MSjælland); tak for din kabudskål, den var fin = om et tilbud, man synes er for dårligt; Gud ske lov og takket, at vor kål er hakket, den sidste er i gryden = når man har fået nok af denne spise. Fanden høster ikke sin kål grøn = om ting, der ikke må forhastes (Jylland). Man skal koge kål, som man jager fanden af by, og koge suppe, som man følger fruene i kirke (Sønderjylland). (26). Bedre en ret kål med kærlighed end en fedet okse med had (sml. Salomons Ordsprog 15,17). Der var kun én ærlig mand i byen – degnen, og han var kåltyv (Ø. Løgum Sønderjylland; 27); ægtemanden, som konen har jaget ud af huset, må herefter vogte kål (28), sml. ovenfor. Siddende karle opfordrede i balsalen den unge pige til at sidde »på min kålgård« = skødet (Als). Mit hjerte tilhører dig, sagde kålhovedet til kokkepigen (29). Den skal smage af noget, sagde kællingen, hun sked i kålen (Branderup; 30).

LITTERATUR: (1) 488 7,1884,248; 159 1931,152; (2) 228e 2,659 jf. 488 4,1880,335; (3) 466 123f; (4) 488 6,1883,235; 466 124 (Silkeborgegn, SFyn); 488i 2,275f og 488j 2,171f; (5) 488j 2,171; (6) 22 62; (7) 466b 33; (8) 690 9,1033; (9) 153 9,52; (10) 228c 147; (11) 488n 78; (12) 228e 2,354,357; (13) 466 38; 830

9,1888,94; (14) 488n 77f sml. 165,179f; 228e 2,354; (13) 830 2,77; 488n 78; (16) 92 7,1935,67; (17) 92 2,1907,204; (18) 830 9,1888,133,140; (19) 519 63 (o. 1850ff); (20) 85b 172; (21) 903 285; (22) 906 170, 159 1931,151; (23) 228e tb. 249; (24) 85 115,174f; 85c 31,37; (25) 690 7,708 og 9,1029ff; 228e 2,355f; 984 457; (26) 570 73,91,112; 878 1,88,207,361,387, 467,472,500 og 2,200; 690 2,896 og 9,1030ff; 228e 2,69,355f og tb. 192; 586 1,497,608 og 2,106; 482b nr. 1219; 488d 180f,395; 466 287; 153 9,1936,53; 159 1931,145f; 198 31, 903 311; 418 187; 342 44, 1950,27; (27) 830 1,169; (28) 488d 43; (29) 586 1, 423; (30) 228e 2,355.

PROSA OG POESI

Grønkålens krøllede strudsfrjer *Mogens Lorentzen* (1), den stod som lange alleer af højskaftede og arrede, men i toppen frodiggrønne, krusede fjerpalmer. Den svundne sommers sidste faner! »Sol over grønåål i sne« – hvorfor maler vore malere så sjældent den slags ting? *Knud Poulsen* (2). Dugdråberne... vugger i rødkålens hule blade som perler i en konkylieskal *Hans Hartvig Seedorff* (3).

Du [grønåålen] kruser kraftigt dine grønne »fjedre« · og trodser yppig, ung den klamme kulde. · Sligt livsmød lønner skæbnens Gud til fulde · med varselstegn om tid, der alt er bedre *Karen Plovgaard* (4); i min kålgård er der · grønne øer i sneen · kål i · eftermiddagssnesol, palme- · kål med skæve stammer og med · krøl i kronen *Frank Jæger* (5). Højt rager rosenåålen tynde stok, · en bleggrøn krone svæver øverst oppe. · Med gule stænk i deres grønne toppe · står grønåålsplanterne i kruset flok *Hans Storm* (6).

LITTERATUR: (1) 556d 21; (2) 730b 10; (3) 821j 55; (4) 724 85; (5) 456 15; (6) 863 10.

Kiddike, *Raphanus raphanistrum*

De 30-50 cm høje stængler og lyreformede blade er stivhårede, blomsterne bleggule, efterhånden hvidlige; den leddelte frugt ligner en kort perlekæde og kaldes en ledskulpe. Forhen almindeligt ukrudt i vårsæden og på anden dyrket jord, navnlig i Jylland.

Navnet *kiddike* 1632ff (kidick) har uvis oprindelse, måske til plattysk ked 'kæde' jf. ovenfor om ligheden med en perlekæde (2); i marknavnet *Kiddikevængefald* 1683 Skanderup sogn (1). *Knob i korn* 1648ff, NJylland, Samsø, VFyn – knob = knude på tov, jf. skulpens form, men

også til knop om udvækst; *agerkål* 1688-1856 nu om anden korsblomst (s. 227), *køs* o. 1700, Fyn, se vindaks bd. 1; *vejrroe* o. 1700, *vild ræddike* og *agerræddike* 1796-1842, *kodder* (kåj) 1802ff Thy, Mors – ældre dansk kodde = testikel, her snarere ment scrotum, da nogle skulper er todelte; *kornfrø* 1834-42; Holbækegnen, de bygkornlignende skulpeled kan vanskeligt frarenses med sold; *molefrø* Ærø 1834 vel oprindelig malefrø (anvendt til formaling), *trækorn* Bornholm efter den træede og kornformede skulpe, *duefrø* Vendsyssel ædes gerne af duer; *agerspire* N og VFyn, *skrupper* Tunø nedsættende ligesom *bonderaps* Sjælland (2).

LITTERATUR: (1) 257 6,1923,25; (2) 689 2,413-15.

UKRUDT, ANVENDELSE

Frø af kiddike er fundet i korn fra bronzealderen (1), planten nævnes 1656 som markukrudt (2); hvor den optræder i større mængder, er jorden kalkfattig (3). Efter stormvejr før høst må bonden prise sig lykkelig, hvis han er sluppet med tabet af 2-3 fold, man plejer også at sige: høst byggen i røde *råj* (rader, se byg bd. 1), · så får du hammel (kærnevægtigt) korn med *æ kåj* (kiddike) (Mors 1811; 4). Men: kiddike og *skråhd* (skjaller) gør bonden *skåhd* (skade) (Jylland; 5), skjaller og *køs* gør snart kornløs (Fyn; 6), sml. klinte s. 154, skjaller og kornblomst bd. 4. »Han er over kiddiken«, siges i Sønderjylland o: man har overstået det værste ligesom forårskornet, når det er kommet op over ukrudtet og får luft (7).

»På kiddiken hviler landmandens forbandelse, men hin er dog ikke uden nytte for ham. Fårene æder dens skulper med grådighed... den almindeligste anvendelse af kiddiken er til svinefoder«, nogle steder (Danmark?) kastes de i køkkenaffaldet og forgæres dér til svinemast, de tørre skulper males til foder i vand eller sur mælk (1818; 8).

Ved 1700-t's slutning bliver frøene blot anvendt til kanarifugle og duefoder, 1790 anbefales at dyrke kiddike som olieplante (9); det bliver den dog så vidt vides ikke, men af de frarensede frø kan Vejle amts bønder o. 1780 få presset olie på en hestetrucket oliemølle i Skærup (10). 1824 udføres 25 tdr. kiddikefrø fra Kramnitze toldsted på Lolland (11), sml. s. 228.

Fattigfolk på Mors lader undertiden frøene knuse og blande i brødmel, men rugbrødet deraf får en besk smag (4); de henter *knov* på herregården og bager dem i brød (Vendsyssel; 12), på Jegind mark og Skiveegnen bager fattigfolk